

คติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา

THE MOTTO OF BUILDING BUDDHA IMAGES IN LANNA

พระมหาวรพันธ์ กิตติสมปโน

Phramahaworaphan Kittisampanno

นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช

วิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เชียงราย

Zong.woraochan@gmail.com

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษามหาปुरुสลักษณะประวัติ คติความเชื่อ พัฒนาการ และการวิเคราะห์มหาปुरुสลักษณะและคติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา เครื่องมือในการศึกษาได้แก่ แนวทางการสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่มและการสังเกตแบบมีส่วนร่วม ทำการศึกษาจากผู้ให้ข้อมูล จำนวน 15 คน/รูป ที่มีทักษะความเชี่ยวชาญในการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา ใช้วิธีการวิเคราะห์ ข้อมูลเชิงพรรณนาเนื้อหา ผลการวิจัยพบว่า

ประวัติและพัฒนการสร้างพระพุทธรูปในพระพุทธศาสนา พบว่า การใช้มหาปुरुสลักษณะ 32 ประการของมหาบุรุษ ซึ่งมีส่วนที่สำคัญอย่างมากที่จะนำมาสร้างพระพุทธรูปตามวิวัฒนาการ ความเชื่อและวิถีชีวิตของคนในสมัยพุทธกาล และคติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา พบว่า มีคตินิยม สอดแทรกไปด้วย มีการใช้มหาบุรุษลักษณะ 32 ประการในการสร้างพระพุทธรูปเพื่อ เป็นตัวแทนของ พระพุทธเจ้าที่ส่งผลให้เกิดการสืบทอดพระพุทธศาสนา และการสร้างอนิสงคิให้กับผู้สร้าง และยังสร้าง สุนทรียภาพให้กับชีวิตของพุทธศาสนิกชน

คำสำคัญ : คติความเชื่อ; การสร้างพระพุทธรูป; ล้านนา

Abstract

The objective of this research is To study the Mahapuris. history characteristics. beliefs. development and analysis of Mahapuris. characteristics and beliefs of the construction of Buddha images in Lanna. Educational tools include Interview Guidelines

Group Discussion and Participatory Observation A study was conducted from 15 informants/picture with expertise in building Buddha images in Lanna. using descriptive data analysis methods The results showed that

History and development of Buddha image creation in Buddhism found that the use of the 32 characteristics of great men which is a very important part that will be used to create the Buddha image according to the evolution Beliefs and way of life of people in the Buddha's time and the motto of creating Buddha images in Lanna. it was found that there was also morality. 32 characteristics of great men were used in the construction of Buddha images to Representing the Buddha that resulted in the succession of Buddhism. and the creation of virtues for the creator and also create aesthetics for the life of Buddhists

บทนำ

คติความเชื่อ เป็นมูลฐานอันประกอบขึ้นเป็นอารยธรรมของสังคมมนุษย์ มักปรากฏใน ปรัมปรานิทาน กิจกรรมที่อยู่เหนือธรรมชาติ หรือสมมุติฐานในรูปของการบรรยายเกี่ยวกับต้น กำเนิดศาสนสถานหรือสัญลักษณ์ทางศาสนา พิธีกรรม ธรรมเนียมปฏิบัติ หรือปรากฏการณ์ธรรมชาติ ในแต่ละช่วงสมัย คติความเชื่อมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของสมาชิกในสังคม เพราะมีส่วนในการกำหนด พฤติกรรมการแสดงออก (สร้อยดี อ่องสกุล.2553:27) การคล้อยตาม และการมีส่วนร่วมในสังคม คติ ความเชื่อถ่ายทอดโดยผ่านกระบวนการทางพฤติกรรมที่แสดงออกให้ประจักษ์ การบอกเล่า การ จำลองสัญลักษณ์ และการจารึก จดจารไว้เป็นคัมภีร์ โดยมากจะเกี่ยวเนื่องกับการสร้างถิ่นฐานอารย ธรรมของเผ่าพันธุ์

โดยความเป็นมาแห่งมหาบุรุษลักษณะที่มีอิทธิพลต่อการสร้างพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ พระพุทธศาสนา ด้วยเหตุแห่งมหาบุรุษลักษณะที่มีอิทธิพลต่อการสร้างพระพุทธรูปที่ปรากฏ ในคัมภีร์ พระพุทธศาสนา ที่ได้มาการบันทึกไว้นี้ คติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนาจึงเกิดขึ้น เพื่อเป็นตัวแทน ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในพุทธศาสนิกชนรุ่นหลังได้ระลึกถึงและสักการบูชา พร้อมได้ได้คติธรรม สอนใจ อีกทั้งยังเป็นสัญลักษณ์ความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา ซึ่งเราสามารถพบได้ใน ปัจจุบันจากหลักฐานทางศิลปกรรม การสร้างรูปเคารพของพระพุทธเจ้าที่เป็นรูปมนุษย์ ปรากฏเป็น

ครั้งแรกในศิลปะอินเดีย สมัยคันธารราฐในสมัยของพระเจ้ากนิษกะ แห่งราชวงศ์กุษาณะหลังจากที่พระพุทธองค์เสด็จสู่ปรินิพพานแล้วประมาณ 700 ปี ส่งผลให้พระพุทธรูป ในสมัยคันธารราฐนี้ได้รับความนิยม ในการสร้างรูปเคารพเทพเจ้าของชาวกรีกมา สร้างมาเป็นพระพุทธรูปขึ้น โดยปรากฏหลักฐานว่า (คงเดช ประพัฒน์ทอง. 2532: หน้า19) ในอินเดียโบราณสมัยก่อนหน้านั้น ในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชยังไม่มีการสร้างรูปเคารพของพระพุทธเจ้าในรูปที่เป็นมนุษย์ แต่จะใช้รูปที่เป็นสัญลักษณ์แทน เช่น ที่สถูปสาธูจีและตามเจดีย์สถานต่างๆหากเป็นรูปตอนประสูติจะแสดงด้วยรูปพระนางสิริมหามายาทรงยืนเหนี่ยวกิ่งไม้ รูปตอนตรัสรู้แสดงด้วยต้นโพธิ์และบัลลังก์ และรูปตอนปฐมเทศนาแสดงด้วยธรรมจักรกับวงกลมรอบ แสดงให้เห็นว่า ยังไม่มีประเพณีการสร้างพระพุทธรูป หรืออาจยังเป็นข้อห้ามอยู่

สร้างพระพุทธรูปในล้านนามีความสำคัญการวิถีชีวิตรวมถึงวัฒนธรรมของคนล้านนาได้ คติความเชื่อของพุทธศาสนิกชนในล้านนา มีศรัทธาในอานิสงส์การสร้างพระพุทธรูปเป็นอันมาก ดังปรากฏในตำนาน ชินกาลมาลีปกรณ์ จามเทวีวงศ์ ตำนานสิงหนวัติกุมาร ตำนานมูลศาสนา ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ เป็นต้น ตำนานดังกล่าวได้อ้างถึงเหตุการณ์ความเป็นมาที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์และพระพุทธศาสนาในดินแดนล้านนาส่วน รัตนพิมพวงศ์สีหิงค์ วัดพระสิงห์ ในจังหวัดเชียงราย ตำนานพระเจ้าตนหลวง วัดศรีโคมคำ ในจังหวัดพะเยารวมถึง ตำนานพระพุทธนันทบุรีศรีศากยมณี พระพุทธรูปสุโขทัยปางลีลา วัดพระธาตุช้างค้ำ วรวิหาร ในจังหวัดน่าน ตำนานเหล่านี้หากจะวิเคราะห์ให้ดีแล้วส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องการตั้งชุมชนหรือการสร้างเมือง หรือการสถาปนาพระพุทธศาสนาลงในดินแดนล้านนา ที่เป็นไปเพื่อเป็นการปลูกศรัทธาความเชื่อให้เห็นความสำคัญของการดำรงเผ่าพันธุ์ ขนบธรรมเนียมประเพณี และวิถีชีวิต ซึ่งได้รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาเป็นพื้นฐานของสังคม ข้อความในตำนานจะกล่าวถึงการสร้างพระพุทธรูปและศาสนสถานที่สำคัญ เพื่อเป็นศูนย์รวมศรัทธาของมหาชนในแต่ละท้องถิ่นที่ผ่านกาลสมัยติดต่อกันมาอย่างยาวนาน

บทความวิจัยนี้นำเสนอการศึกษาการสร้างพระพุทธรูปเพื่อเคารพบูชา และการสืบทอดพระพุทธศาสนา มีการนำมหาปฐกษัตริย์ของมหาบุรุษ ของ 32 ประการของพระพุทธเจ้ามาสอดแทรกในองค์พระพุทธรูป และ เพื่อสุนทรีย์ภาพบนศาสนวัตถุ

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษามหาปฐกษัตริย์ประวัติและพัฒนาการสร้างพระพุทธรูปในพระพุทธศาสนา

2. เพื่อศึกษาคติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา
3. เพื่อวิเคราะห์หาค่าบุคลิกและคติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา

การทบทวนวรรณกรรม

งานวิจัยเรื่องคติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา โดยได้ทบทวนวรรณกรรมดังนี้คือ

อภิวัฒน์ อุดลยพิเชษฐ์ (2550:23) หนังสือเรื่อง “นำเที่ยว 3 เมืองล้านนา12” ได้กล่าวไว้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นต้นกำเนิดศิลปะและวัฒนธรรมล้านนา เมืองหริภุญชัยได้ชื่อว่าเป็นศูนย์กลางของ พระพุทธศาสนาของบ้านเมืองในกลุ่มน้ำปิงตอนบน เชียงใหม่จึงเป็นศูนย์กลางการศึกษา พระพุทธศาสนาปางอวตาร โดยพระพุทธศาสนาของล้านนาได้รับมาจาก สุโขทัย ลังกา มอญ ในสมัย พระเจ้าติโลกราชได้โปรดให้มีการสังคยานาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 ของโลก ณ. วัดมหาโพธาราม (วัด เจ็ดยอด) พ.ศ. 2020 นอกจากพระพุทธศาสนาจะเป็นศาสนาหลักมาตั้งแต่หริภุญชัยแล้ว พุทธศาสนายังได้สร้างนักปราชญ์ในท้องถิ่น ดังปรากฏหลักฐานลายลักษณ์อักษรที่เป็นประวัติหรือตำนานเมือง ต่างๆ ในภาคเหนือ ล้วนแต่รจนาโดยพระสงฆ์ทั้งสิ้น รวมทั้งการจารจารึกพระธรรมก็จารด้วยอักษร ธรรมล้านนาหรือตัวเมือง นอกจากตัวเขียนแล้วชาวล้านนายังมีภาษาพูดที่มีลักษณะเฉพาะตนอีกด้วย

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (2549: 6) หนังสือเรื่อง “โบราณวัตถุ – โบราณสถาน ในวัดล้านนา” ได้กล่าวถึงอันสงสของการสร้างพระพุทธรูปของชนชาวล้านนาเอาไว้ว่า เป็นประวัติการสร้างหรือ ตำนานพระพุทธรูปเช่น “สิหิงคินทาน” เป็นประวัติของพระพุทธสิหิงค์ “รัตนพิมวงค์” เป็นตำนาน การสร้างพระแก้วมรกต และตำนาน “แก่นจันทน์” เป็นประวัติของพระแก่นจันทน์ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังได้กล่าวถึงการปั้นพระพุทธรูปปูนปั้น ที่ตกแต่งด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เรียกว่า “สะต่าย จิ้น” ตำราการทำปูนชนิดนี้มีบันทึกเป็นภาษาไทยวนเป็นพับสา กล่าวว่า มีส่วนผสมดังนี้ คือ ปูนขาว น้ำอ้อย หรือหนังสือตัวดัม หรือน้ำมันยาง และน้ำไค้ (ชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่ง)หรือน้ำไม้ประดู่ หรือน้ำสมอ หรือน้ำหมากปิ่น (น้ำยางมะตูม) ส่วนวิธีการทำนั้นคือ นำปูนขาวไปตากให้แห้ง แล้วนำมาตำให้ ละเอียด ผสมด้วยน้ำมันจากต้นไม้ชนิดต่าง ๆ คนให้เข้ากันจนเหนียวและหมักให้เข้าที่ก่อนที่จะ นำไปใช้ สะต่ายจิ้น มีหลายสีถ้าต้องการ สีดำผสมเขม่าไฟ สีแดงผสมด้วยดินสีแดง สีเหลืองผสมด้วย หรดาล สีเขียวผสมด้วยผงทองเหลือง ถ้าต้องการสีครามใส่ใบคราม เมื่อได้ปูนตามต้องการแล้วจึง นำไปปั้นพระพุทธรูปหรือลวดลายได้

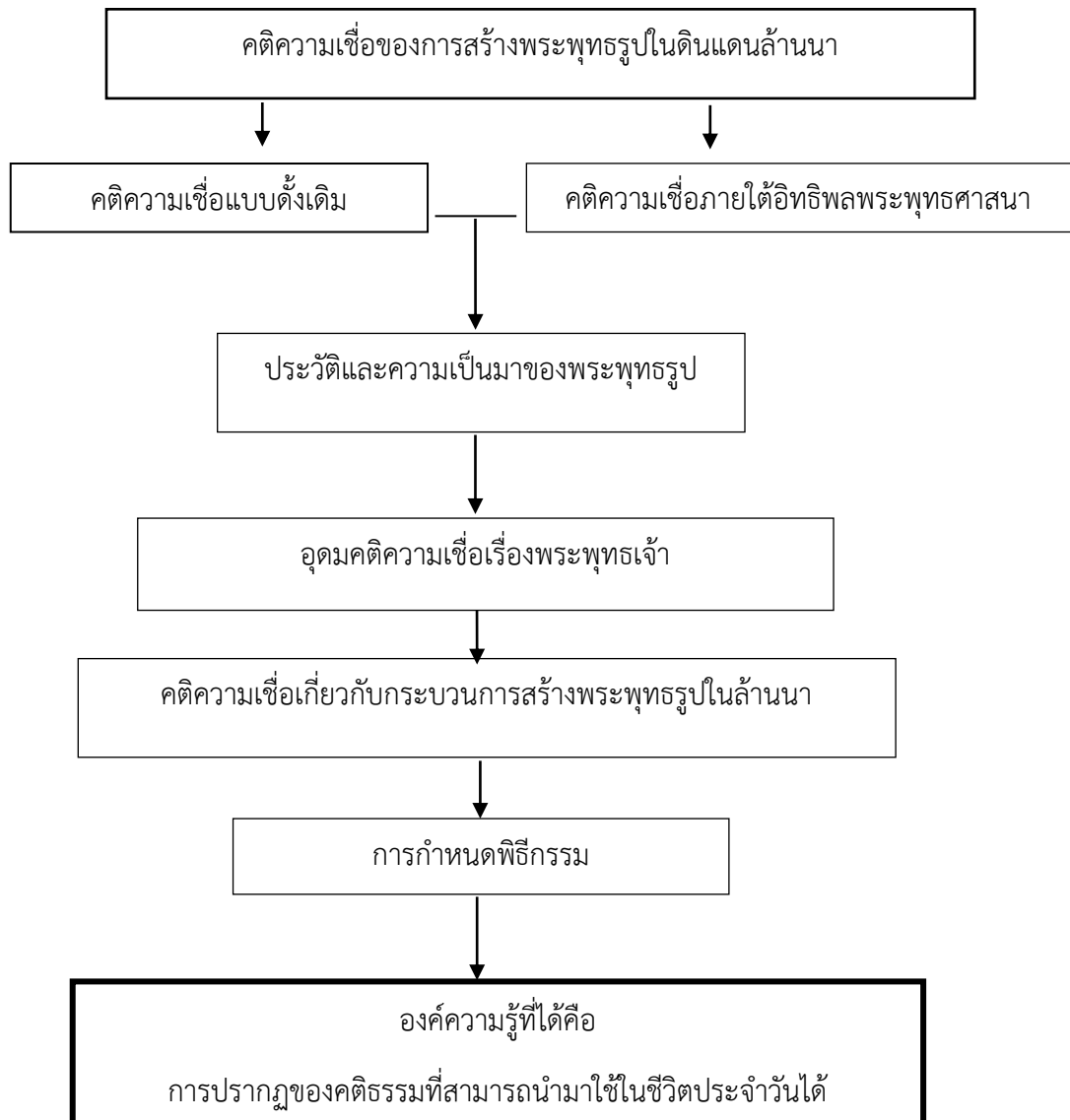
ศักดิ์ชาย สายสิงห์ (2554: 9)หนังสือเรื่อง “พระพุทธรูปสำคัญและพุทธศิลป์ในดินแดนไทย” ได้กล่าวถึง วัฒนธรรมบริโภคนิยมกับการหมดไปของศิลปะท้องถิ่น ว่า วัฒนธรรมอย่างใหม่ที่เกี่ยวกับพระพุทธรูป ได้แก่ การถวายพุทธรูปใหม่ให้กับวัด ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปสำริด และเกือบทั้งหมดเป็นพระพุทธรูปแบบพระพุทธชินราช พระพุทธปฏิมาดังกล่าวน่าจะมาจากแหล่งให้เช่าบริเวณเสาชิงช้า ใกล้วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นแหล่งเช่าพระขนาดใหญ่ สำหรับนำไปประดิษฐานตามวัดต่างๆ ส่วนใหญ่พบมากตามภาคอีสานและภาคอื่นๆ จะพบรองลงไปเท่าที่สังเกตพบว่า มีความศรัทธาจากชาวบ้านในท้องถิ่นและศรัทธาจากต่างถิ่น โดยเฉพาะอาจเป็นชาวบ้านเดิมที่ไปทำงานหรือไปอยู่ที่อื่น เช่น กรุงเทพมหานคร หรือต่างประเทศ เมื่อมีฐานะดีขึ้นก็จะกลับมาเยี่ยมบ้านและนำพระพุทธปฏิมาองค์ใหม่มาถวายเป็นสำริด อาจจะเห็นว่าพระประธานเดิมเป็นปูนปั้น ฝีมือช่างชาวบ้านไม่งาม (ศักดิ์ชาย สายสิงห์.2554:หน้า 9)

กิตยา อุทวิ (2555:34) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาคติความเชื่อของการสร้างพระพุทธปฏิมาในดินแดนล้านนา”ได้กล่าวไว้ว่า ในด้านคติความเชื่อของการสร้างพระพุทธปฏิมาในดินแดนล้านนา ในด้านลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมกับคติความเชื่อในการสร้างพระพุทธปฏิมาในดินแดนล้านนา นั้นจะปรากฏออกมาในรูปแบบของวัตถุประสงค์ในการสร้างที่มีผลต่อการปฏิบัติตลอดกระบวนการสร้างพระพุทธปฏิมา ทั้งในด้าน รูปแบบ พิธีกรรม และวิธีการ จนเกิดลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม ตลอดไปจนถึงจารีตประเพณีที่มีลักษณะโดดเด่นเฉพาะตน แตกต่างไปต่างภูมิภาคอื่นๆ อย่างชัดเจน เช่น ความเชื่อเรื่องการปฏิบัติต่อพระพุทธปฏิมาเหมือนกับปฏิบัติต่อพระพุทธเจ้า ทำให้เกิดวัฒนธรรมการถวายข้าวพระเจ้า การล้างหน้า สัฟน์พระเจ้า การถวายข้าพระเจ้า และการสรงน้ำพระเจ้า ตลอดไปจนถึงการตั้งชื่อและพุทธคุณของพระพุทธปฏิมาตามคติความเชื่อของชาวล้านนาที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

สรุปคติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา ได้พบว่า การสร้างพระพุทธรูปในล้านนา จะได้รับอิทธิพลมาจากความเชื่อและการได้รับอนิสงค์การสร้าง โดยได้ผสมผสานกับวิถีชีวิตรวมถึงวัฒนธรรมของการเป็นความล้านนา และที่สำคัญยังได้เห็นความสำคัญกับรูปแบบการสร้าง พิธีกรรม และวิธีการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา

กรอบแนวคิดการวิจัย

งานวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร และการสัมภาษณ์ ผู้วิจัยกำหนดกรอบแนวคิดดังนี้คือ

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดการวิจัย

การดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง คติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา โดยมีวิธีดำเนินการวิจัย ตามลำดับขั้นตอน ดังนี้

1. ศึกษารวบรวมเอกสารแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับแนวคิดเกี่ยวกับ การศึกษาประวัติและพัฒนาการการสร้างพระพุทธรูปในพระพุทธศาสนา แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับพระพุทธรูป แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปสมัยพุทธกาล รวมถึงมหาบุริสลักษณะประวัติและพัฒนาการการสร้างพระพุทธรูปในพระพุทธศาสนา คติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา และมหาบุริสลักษณะและคติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา

2. เก็บรวบรวมข้อมูลจาก เอกสารวิเคราะห์ข้อมูลประวัติและพัฒนาการการสร้างพระพุทธรูปในพระพุทธศาสนา และตำรา งานวิจัย จากผู้ทรงคุณวุฒิ

3. การสัมภาษณ์ ดังนี้คือ ในการสัมภาษณ์ จากผู้เชี่ยวชาญในการสร้างพระพุทธรูปโดยสัมภาษณ์ในประเด็น ประวัติและพัฒนาการการสร้างพระพุทธรูปในพระพุทธศาสนา และคติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา โดยตัวแทนพระสงฆ์ ศิลปินล้านนาหรือปราชญ์ล้านนาและปราชญ์ด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม จำนวน 15 ราย ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับวิเคราะห์มหาบุริสลักษณะและคติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา ได้แก่

1. พระสงฆ์ (เจ้าอาวาส/ผู้ทรงคุณวุฒิ) จำนวน 5 รูป

1. พระรัตนมณี ที่ปรึกษาเจ้าคณะจังหวัดเชียงราย

2. พระพุทธิวงศ์วิวัฒน์ ที่ปรึกษาเจ้าคณะจังหวัดเชียงราย

เจ้าอาวาสวัดพระสิงห์

3. พระราชปรียัติ เจ้าคณะจังหวัดพะเยา เจ้าอาวาสวัดศรีโคมคำ

4. พระครูโสภณปริยัติสุธี รองเจ้าคณะจังหวัดพะเยา

5. พระราชศาสนภิบาล เจ้าอาวาสวัดพระธาตุช้างค้ำวรวิหาร

2. ศิลปินล้านนา / ปราชญ์ล้านนา จำนวน 5 รูป/คน

1. ศาสตราจารย์เฉลิมชัย โฆษิตพิพัฒน์ ศิลปินล้านนา

2. ศาสตราจารย์ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

3. นายดอยธิเบศร์ ดัชนี ผู้สืบทอดศิลปะของ ถวัลย์ ดัชนี

4. ช่างสุทัศน์ เหล็กสีสับ ช่างศิลปสร้างพุทธรูป ชาวเชียงราย
5. นายวัชร กว้างไชย ผู้เชี่ยวชาญด้านศิลปะพุทธศิลป์
3. ปราชญ์ด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมจำนวน 5 คน
 1. ผศ. ขวลิต ชาวเขียว คณบดีคณะโบราณคดี ม.ศิลปากร
 2. ศาสตราจารย์ ดร.สายันต์ ไพรชาญจิตร์
 3. รศ.ม.ล.สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยเชียงใหม่
 4. สล่าอืด ชัยรัตน์ แก้วดวงแสง สล่าปั้นพระพุทธรูปเชียงใหม่
 5. ช่างอรุณ นากันทา ปฏิมากรล้านนา พุทธคุณโรงหล่อ เชียงใหม่
4. ลงพื้นที่สำรวจข้อมูล กำหนดพื้นที่เฉพาะ พระพุทธรูปสีหิงค์ วัดพระสิงห์ ในจังหวัด
เชียงราย พระเจ้าตนหลวง วัดศรีโคมคำ ในจังหวัดพะเยา และพระพุทธรูปนันทบุรีศรีศากยมณี
พระพุทธรูปสุโขทัยปางลีลา วัดพระธาตุช้างค้ำวรวิหาร ในจังหวัดน่าน
5. การสัมภาษณ์ โดยมีผู้ทรงคุณวุฒิ ประกอบไปด้วย
6. วิเคราะห์ข้อมูลทั้งจากเอกสาร และ จากการสัมภาษณ์ที่ได้กำหนดไว้
7. สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัย

จากการศึกษาพระพุทธรูปในล้านนา จากผู้เชี่ยวชาญจำนวน 15 คน/รูป ในพื้นที่จังหวัด
เชียงราย พะเยา เชียงใหม่ และน่าน ถึงประเด็นของมหาปรีสลักษณะประวัติ คติความเชื่อ พัฒนาการ
และการวิเคราะห์มหาปรีสลักษณะและคติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา สามารถอธิบายได้ดังนี้

การใช้มหาปรีสลักษณะ 32 ประการของมหาบุรุษ ซึ่งมีส่วนที่สำคัญอย่างมากที่จะนำมา
สร้างพระพุทธรูปตามวิวัฒนาการ ความเชื่อและวิถีชีวิตของคนในสมัยพุทธกาล จากการศึกษาเกี่ยวกับ
มหาปรีสลักษณะทั้ง 32 ประการ พบว่ามีเพียงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นที่มีมหาปรีสลักษณะครบ
ทั้ง 32 ประการ โดยได้ปรากฏหลักฐานและอธิบายไว้โดยละเอียดในพระไตรปิฎกหลายแห่ง อาทิเช่น
ในพระอภิธรรม ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับมหาปรีสลักษณะไว้ หมายถึง ในพระวินยปิฎกก็ได้กล่าวถึง
ลักษณะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและคติสองอย่างว่า ผู้ใดที่มีมหาปรีสลักษณะครบถ้วนเช่นนี้ หาก
ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ หากออกบวชจะได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาโพธิญาณ ในพระ

สุดตันตปิฎกก็ได้มีการกล่าวถึงไว้ว่า บุคคลที่อุบัติในโลกมนุษย์และจะได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ
เท่านั้นจึงจะเกิดปรากฏการณ์มหาปुरुสลักษณะ และในลักษณะสูตร ที่มานิกาย ปาฏิวรรค ได้กล่าวถึง
พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระภิกษุทั้งหลายถึงมหาปुरुสลักษณะทั้ง 32 ประการ พร้อมอานิสงส์ของกุศล
กรรมที่ทำให้ได้มหาปुरुสลักษณะ การศึกษามหาปुरुสลักษณะยังพบว่า มหาปुरुสลักษณะ 32 ประการ
ของพระพุทธเจ้าเป็นลักษณะของพระมหาบุรุษและบุคคลจะเป็นมหาบุรุษผู้สมบูรณ์ด้วยมหาปुरुส
ลักษณะและตรัสรู้เป็นพระอนุตรสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นั้น จะต้องบำเพ็ญบารมีให้ครบ 30 ประการ
ได้แก่ บารมี 10 อุปบารมี 10 และ ปรมัตถบารมี 10

คติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา พบว่า มีคติธรรมสอดแทรกไปด้วย มีการใช้มหาบุรุษ
ลักษณะ 32 ประการในการสร้างพระพุทธรูปเพื่อ เป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าที่ส่งผลให้เกิดการสืบ
ทอดพระพุทธศาสนา และการสร้างอนิสงส์ให้กับผู้สร้าง และยังสร้างสุนทรียภาพให้กับชีวิตของพุทธ
ศาสนิกชน โดยเริ่มต้นกระบวนการจากคติความเชื่อในเรื่องอานิสงส์ของการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา
กับความศรัทธาของพิธีกรรมเข้าด้วยกันอย่างลงตัว เราจะเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนาเป็นหลักการใน
ด้านความคิดและเสริมกำลังในด้านหลักธรรมความจริงแท้แห่งชีวิต ความเชื่อดั้งเดิมเป็นหลักการของ
การปฏิบัติ เป็นจารีตประเพณี เป็นวัฒนธรรมที่ไม่ให้พุทธบริษัทวิ่งตามโลกวัตถุนิยมหรือโลกตะวันตก
จนทิ้งความงามแห่งวิถีชีวิตไป มีคติความเชื่อที่ หลากหลายในมิติต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตและ
สะท้อนถึงโลกทัศน์ สังคมและวัฒนธรรมของชาวล้านนา อาทิ เกี่ยวข้องกับโหราศาสตร์ความเป็น
มงคลและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การใช้ประโยชน์ จากพระพุทธหรือพระพุทธรูปอำนวยความสะดวกให้ เชื่อว่า
พระพุทธรูปมีชีวิตเหมือนคนทั่วไป เรื่องการเตือนเหตุอัปมงคลจากพระพุทธรูปและความเชื่อเกี่ยวกับศิ
ริมงคลและบุญกุศลของ ผู้สร้างเป็นเพราะลักษณะสังคม วัฒนธรรม และโลกทัศน์ของชาวล้านนา จะ
สังเกตว่า วัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในสังคมล้านนาส่วนใหญ่มีมูลเหตุมาจากคติความเชื่อที่ผสมผสานระหว่าง
ความเชื่อดั้งเดิมกับความเชื่อทางพระพุทธศาสนาแทบทั้งสิ้นมีความเชื่อทางพิธีกรรมที่ผสมผสาน ทั้ง
สองความเชื่อเข้าด้วยกันอย่างลงตัว เป็นลักษณะเฉพาะของล้านนาที่แตกต่างไปจากท้องถิ่นอื่นอย่าง
ชัดเจน

อภิปรายผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง คติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา สามารถอธิบายผลได้ดังนี้

การไข่มหาปฐพีลักษณะ 32 ประการของมหาบุรุษ ซึ่งมีส่วนที่สำคัญอย่างมากที่จะนำมาสร้างพระพุทธรูปตามวิวัฒนาการ ความเชื่อและวิถีชีวิตของคนในสมัยพุทธกาล สอดคล้องกับ พงสมุท วิชามูล (2553:23) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษามหาปฐพีลักษณะของพระพุทธเจ้า” ผลจากการศึกษาวิจัยพบว่า มหาปฐพีลักษณะ หมายถึง ลักษณะของบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ ได้แก่ มหาปฐพีลักษณะของพระพุทธเจ้า ในคัมภีร์พระวินัยปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก มีกล่าวถึงลักษณะของมหาบุรุษเพียงบางประการเท่านั้น แต่มีก้าวไว้อย่างละเอียดครบ 32 ประการ พร้อมอานิสงส์ที่ทำให้ได้มหาปฐพีลักษณะไว้ในลักขณสูตรและมหาปทานสูตร พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย และกล่าวถึงบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วย มหาปฐพีลักษณะ 32 ประการ เรียกว่า พระมหาบุรุษ ซึ่งมีคติสองอย่างคือ ถ้าครองเรือนจะได้เป็น พระมหาจักรพรรดิ ถ้าออกผนวชจะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในสมัยกัลป์วิลาสนี้ อรรถกถา พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย พระพุทธโฆษาจารย์ได้อรรถาธิบายมหาปฐพีลักษณะไว้โดยละเอียดและเป็นรูปธรรมชัดเจนมากขึ้น ได้สอดคล้องกับคติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา ที่ไข่มหาปฐพีลักษณะ 32 ประการของมหาบุรุษทั้งพุทธรูปทั้งสามแห่งคือ พระเจ้าตนหลวง (วัดศรีโคมคำ) พระพุทธรูปสีหิงค์ วัดพระสิงห์และพระพุทธรูปนันทบุรีศรีศากยมณี พระพุทธรูปสุโขทัยปางลีลา วัดพระธาตุช้างค้ำ วรวิหารได้กล่าวไว้ว่า ลักษณะของมหาบุรุษให้เป็นตามลักษณะผู้ยิ่งใหญ่และตามหลักของคัมภีร์ในพระไตรปิฎก

ประวัติและความเป็นมาของพระพุทธรูป ได้พัฒนาการจากอดีตจนถึงปัจจุบัน สอดคล้องกับ กิตติยา อุทวิ (2550:12) ผลวิจัยพบว่าในด้านประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาและการสร้างพระพุทธรูปมีมาในล้านนาว่า พระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาในประเทศไทยตั้งแต่ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชแล้วโดยแผ่เข้ามาในยุคสมัยของอาณาจักรทวารวดี ถ้าพิจารณาแล้วการแผ่ขยายเข้ามาของพระพุทธศาสนาที่มาร่วมกับชาวอินเดียได้นำเอาแบบแผนวัฒนธรรมและวิถีปฏิบัติทั้งพระพุทธศาสนานิกายมหายานและเถรวาท รวมทั้งอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ด้วย การผสมผสานนี้อาจจะดำเนินต่อมาจนในสมัยที่นิกายเถรวาทมั่นคงขึ้น ในพ.ศ. 1696 เมื่อพระเจ้าปรีกรมพาทุมหาราชแห่งลังกา จัดการทำสังคายนาพระไตรปิฎกเพื่อชำระพระธรรมวินัยทำให้พระพุทธศาสนาเฟื่องฟูขึ้น พระสงฆ์ของไทย มอญ พม่า ได้พากันไปศึกษาแล้วนำมาเผยแผ่ในประเทศไทยของตน ต่อมา

ใน พ.ศ.1800 พระสงฆ์ไทยได้นำลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาตั้งที่เมืองนครศรีธรรมราชแล้วได้แผ่ขึ้นมาสู่กรุง
สุโขทัยจนได้ประดิษฐานตั้งมั่นอยู่ในแผ่นดินไทยนับตั้งแต่นั้นมา ในด้านการสร้างพระพุทธรูป
นั้นในยุคของสมัยศิลปะทวารวดีนั้นก็ได้แบ่งเป็นสองช่วงคือศิลปะสมัยทวารวดีและสมัยหลังทวารวดี
ประมาณ คริสต์ศตวรรษที่ 6-11 และ 11-13 ศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ให้ทัศนะและ
ความเห็น ว่า พระพักตร์ทำไว้ 2 แบบ รุ่นแรกคล้ายอินเดียมาก เข้าใจว่าครูช่างของอินเดียทำเอง จึง
ใกล้เคียงกับคุปตะมาก รุ่นหลังพระพักตร์เป็นของพวกละโว้ คือมีส่วนกว้างมากและพระโอษฐ์แบะ
เข้าใจว่าคนพื้นเมืองเป็นผู้ทำขึ้นต่อมาอิทธิพลทางพุทธศิลป์ ได้ผสมผสานกับศิลปะของเขมรสูงชาว
พุทธที่อยู่ในพื้นที่เดียวกันได้กำเนิด

พุทธศิลป์ปบุรีขึ้น ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 7 -14 เข้ามาสู่สมัยศิลปะทวารวดีก่อนสมัย
ล้านนา ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 7 -13 และศิลปะสมัยศรีวิชัย ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 7 -14
ต่อมาจึงเริ่มต้นศิลปะสกุลช่างก่อนล้านนา (เชียงใหม่) และเข้าสู่ศิลปะแบบล้านนา(เชียงใหม่)
ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 9 -13 และ 13 -19 ประกอบด้วย

ศิลปะสมัยล้านนา (เชียงใหม่) ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 9 -13

ศิลปะล้านนา (เชียงใหม่ - เชียงใหม่) ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 1261 -1355

ศิลปะยุคหัวเลี้ยวหัวต่อ(อิทธิพลศรีลังกา)ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 1355 -1385

ศิลปะสมัยรุ่งเรือง (ศิลปะเชียงใหม่แบบบริสุทธิ์) ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 1385 - 1550

ศิลปะสมัยตกอยู่ใต้การปกครองของพม่า ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 1550 -1774

ศิลปะสมัยตกอยู่ภายใต้การปกครองของไทยประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 1774-1884

คติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา ซึ่งได้สร้างตามความเชื่อและอานิสงค์ของการสร้าง รวมถึง
วิถีชีวิตล้านนา ซึ่งได้สอดคล้อง ศักดิ์ชาย สายสิงห์ (2554:23) ผลวิจัยพบว่า วัฒนธรรมบริโภคนิยมกับ
การหมดไปของศิลปะท้องถิ่น ว่า วัฒนธรรมอย่างใหม่ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูป ได้แก่ การถวายพระพุทธรูป
ใหม่ให้กับวัด ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปสำริด และเกือบทั้งหมดเป็นพระพุทธรูปแบบพระพุทธรูป
พระพุทธรูปมาดั่งกล่าวน่าจะมาจากแหล่งให้เช่าบริเวณเสาชิงช้า ใกล้วัดสุทัศนเทพวราราม
กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นแหล่งเช่าพระขนาดใหญ่ สำหรับนำไปประดิษฐานตามวัดต่างๆ ส่วนใหญ่พบ
มากตามภาคอีสานและภาคอื่นๆ จะพบรองลงไปเท่าที่สังเกตพบว่า มีความศรัทธาจากชาวบ้านใน
ท้องถิ่นและศรัทธาจากต่างถิ่น โดยเฉพาะอาจเป็นชาวบ้านเดิมที่ไปทำงานหรือไปอยู่ที่อื่น เช่น

กรุงเทพมหานคร หรือต่างประเทศ เมื่อมีฐานะดีขึ้นก็จะกลับมาเยี่ยมบ้านและนำพระพุทธปฏิมาองค์ใหม่มาถวายเป็นสำริด อาจจะทำให้พระประธานเดิมเป็นปูนปั้น ฝีมือช่างชาวบ้านไม่งาม

คติความเชื่อของการสร้างพระพุทธรูปในดินแดนล้านนา ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาที่แผ่เข้ามาผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิม ทำให้เกิดรูปแบบของพระพุทธศาสนาประจำท้องถิ่น ที่มีการผสมผสาน ระหว่าง พุทธศาสนาที่เป็นหลักการดำเนินชีวิต อิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ในด้านของโหราศาสตร์ที่กำหนดวันเดือนปีในการสร้าง พิธีกรรม วิธีการ ตลอดจนความเชื่อเรื่อง การลงยันต์ คาถาอาคมต่างๆ และความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษ จากการผสมผสานดังกล่าวทำให้มโนทัศน์ของคนล้านนามีรูปแบบเฉพาะตัวตามคติความเชื่อนั้น ดังนั้นเมื่อชาวล้านนามีการสร้างพระพุทธรูปจึงมีขบวนการสร้างที่เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อและโลกทัศน์ของคนล้านนา ดังที่ปรากฏมาจนถึงปัจจุบัน

องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยมีดังนี้คือ

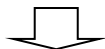
คติการสร้างพระพุทธรูปในล้านนา

มีชุดคู่มือ การสร้างพระพุทธรูปในล้านนา

มีต้นแบบของการสร้างพระพุทธรูปล้านนา ที่ได้รับการรับรองจากผู้ทรงคุณวุฒิ
และผู้เชี่ยวชาญด้านพุทธศิลป์

เกิดกระบวนการถ่ายทอดองค์ความรู้ โดยร่วมกับ วัด บ้าน โรงเรียน ชุมชน
หน่วยงานราชการ ปราชญ์ล้านนา ในการนำชุดคู่มือ คติการสร้างพระพุทธรูป
ล้านนา ไปเผยแพร่ให้กับ อุบาสก อุบาสิกา เด็ก และเยาวชน ได้ศึกษาเรียนรู้
จนเกิดความรู้ และสามารถนำไปถ่ายทอดสืบต่อไป

สรุป

คำว่า “ล้านนา” เป็นรูปธรรมที่รับรู้ได้ถึง ขอบเขตพื้นที่ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์
หมายรวมเอาความเป็นวัฒนธรรมด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาทั้งหมด รวมถึงล้านนา ที่เป็น
นามธรรมที่รับรู้ได้ถึงเอกลักษณ์ทางด้านวัฒนธรรม คติ ความเชื่อ โลกทัศน์ต่างๆ การสร้างพระพุทธรูป
ในดินแดนล้านนามีมูลเหตุมาจากการหลอมรวมกับคติความเชื่อดังกล่าวเข้าด้วยกันจน เป็นเอกลักษณ์
ในการสร้างพระพุทธรูปได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับโหราศาสตร์ จะความเชื่อทางไสยศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง

กบการสร้างพระพุทธรูปได้แก่ ความเชื่อเรื่อง การคำนวณวัน เดือน ปี ที่จะสร้าง ฤกษ์ยาม การกำหนดเครื่องสักการะ พิธีบวงสรวง การลงคาถาอาคม การลงยันต์มงคลต่างๆ เป็นต้น

ความเชื่อเกี่ยวกับพุทธานุภาพและความศักดิ์สิทธิ์ในวิธีการสร้าง คติความเชื่อในการสร้างพระพุทธรูปในดินแดนล้านนานั้น มีความเชื่อเกี่ยวกับการ สร้างพระพุทธรูปให้เกิดพลังแห่งพุทธานุภาพ เช่น มีการกำหนด “มอก” หรือ มาตรฐาน (สัดส่วน) ขององค์พระพุทธรูปมาปูนปั้นในล้านนา มีบันทึกไว้ใน เอกสารโบราณ ตำราจากสาระ ล้านนาคติภาคพิธีกรรม โดย พระครูอดุลสีกิตติ์ ตำราพิธีกรรม เป็นต้น การก่อพระพุทธรูป และอานิสงส์คติความเชื่อ เรื่องการเตือนเหตุอัปมงคลจากพระพุทธรูปจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับความ เชื่อเรื่องพระพุทธรูปน้ำตาไหลว่าจะเกิดภัยพิบัติต่อบ้านเมืองอย่างใหญ่หลวง หรือจะเกิดภัย พิบัติร้ายแรงต่อวัด ต่อพระพุทธศาสนา ความเชื่อเกี่ยวกับศิริมงคลและบุญกุศล ของผู้สร้าง ชาวล้านนามีคติความเชื่อเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูป ตุงหรือธง หรือ ถวายเทียนเท่ากับจำนวน อายุ หรือความสูง ของผู้สร้าง จะได้รับอานิสงส์และผลบุญยิ่งใหญ่ และถือว่าผู้สร้างได้ทำบุญและสืบชะตาตนเอง พระพุทธรูปที่สร้างเพื่อเสริมดวงและต่ออายุที่ปรากฏในล้านนา

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

สามารถนำผลการวิจัยไปใช้ในการสร้างพระพุทธรูปล้านนา โดยสามารถนำสร้างพระพุทธรูปต้นแบบโดยยึดหลักตามมหาปฐีสลักขณะ ทั้ง 32 ประการ และอนุพยัญชนะบางประการให้ปรากฏในพระพุทธรูปมากที่สุด โดยให้พระพุทธรูปต้นแบบนี้มีลักษณะใกล้เคียงกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตามที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก เพื่อให้ชาวพุทธสามารถศึกษาพุทธลักษณะที่มีมหาปฐีสลักขณะที่ต้องและรู้ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นแท้จริงแล้วมีลักษณะอย่างไร อีกทั้งยังประโยชน์เป็นต้นแบบในการสร้างพระพุทธรูปที่ถูกลักษณะของชนรุ่นหลังต่อไปในอนาคต

การสร้างพระพุทธรูปหรือพุทธศิลป์ต่างๆควรยึดหลักที่ต้องตามตำรามากกว่าจินตนาการของช่างศิลป์เป็นหลัก ควรมีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาเข้ามากำกับดูแลเรื่องการสร้างพุทธรูปที่มีลักษณะคลาดเคลื่อนหรือห่างไกลจากมหาปฐีสลักขณะมากจนเกินไป จนกลายเป็น

พระพุทธรูปปางประหลาด หรือคุณล้ายอวตารของศาสนาอื่น ซึ่งก่อให้เกิดความสับสนต่อศรัทธาชาวพุทธโดยทั่วไป ที่ยังไม่ได้เข้ามาศึกษาในเรื่องนี้โดยตรง ควรมีการตรวจสอบและชี้แจง รณรงศ์ให้ประชาชนชาวพุทธได้ทราบและเข้าใจข้อมูลที่ถูกต้องโดยทั่วกัน เพื่อเป็นประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนาสืบไป

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาวิจัย คติความเชื่อของการสร้างพระพุทธรูปในดินแดน มีข้อเสนอแนะดังนี้

ก. ควรมีการศึกษาเกี่ยวกับคติการสร้างพระพุทธรูปไม้ และการสานด้วยหวาย
ในล้านนา

ข. ควรมีการศึกษาเกี่ยวกับพระพุทธรูปเกสรดอกไม้อันล้านนา เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ ที่มีคุณค่าและความสำคัญ สมควรที่จะส่งเสริมให้มีการอนุรักษ์และสืบสาน ประเพณีการสร้างและการสักการบูชาให้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง

ค. ควรมีการศึกษาเกี่ยวกับการอนุรักษ์ และพัฒนาความรู้ และวิธีการสร้างพระพุทธรูปพระเจ้าทรงเครื่องล้านนาเพื่อการอนุรักษ์และการพัฒนาให้คงไว้สืบไป

References

- กิตติยา อุทวิ. “ความเชื่อและคุณค่าของการสร้างพระพุทธรูปไม้ลำนนา”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.บัณฑิตศึกษา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2550.
- คงเดช ประพัฒน์ทอง. ศิลปะจารึกพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญชัย. กรุงเทพฯ : รุ่งศิลป์ การพิมพ์.2532.
- จันทร์ ชูแก้ว.(2539). พระพุทธประวัติ : มหาบุรุษแห่งชมพูทวีป.กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย.
- สร้อยดี อ่องสกุล. (2554). ประวัติศาสตร์ล้านนา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อมรินทร์.
- พระธรรมโกศาจารย์. (2518). เรื่องตำนานพระพุทธรูปและพระประจำวันเกิด. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รวมมิตรไทย.
- พระพิมลธรรม (ชอบ อนุจารีมหาเถร). (2533). ตำนานพระพุทธรูปปางต่างๆ. กรุงเทพมหานคร: โครงการมูลนิธิ.

- พงษ์สมุทร วิชามูล.(2553). ศึกษาหาปฐักษณะของพระพุทเจ้า. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระภูเมธ สุเมธ (พุนสุวรรณ). (2553). ความเชื่อและพฤติกรรมของชาวพุทธที่มีต่อพระเจ้าแก้วตื้อ วัดสวน ดอก เชียงใหม่. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิต วิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- อภิวันท์ อดุลยพิเชษฐ์. (2550). นำเที่ยว 3 เมืองล้านนา. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ.
- พงษ์สมุทร วิชามูล. (2553). “ศึกษาหาปฐักษณะของพระพุทเจ้า”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2554). พระพุทธรูปสำคัญและพุทธศิลป์ในดินแดนไทย. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.